

Dorota Lewandowska

Rząd Narodowy "tajemnego państwa polskiego" okresu Powstania Styczniowego i jego najważniejsze dokumenty przechowywane w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych

Palestra 58/5-6(665-666), 270-279

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Rok Powstania Styczniowego

Dorota Lewandowska

RZĄD NARODOWY „TAJEMNEGO PAŃSTWA POLSKIEGO” OKRESU POWSTANIA STYCZNIOWEGO I JEGO NAJWAŻNIEJSZE DOKUMENTY PRZECHOWYWANE W ZBIORACH ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH

Władze narodowe „tajemnego państwa polskiego” okresu Powstania Styczniowego wyłonione zostały z ruchu patriotycznego, który rozwijał się od 1856 r. najpierw pod zaborem rosyjskim, a następnie austriackim i pruskim. Wyodrębniły się w nim dwa obozy polityczne: „białych” i „czerwonych”, które stworzyły własne organizacje tajne. Organizacja „białych” zrzeszała elementy umiarkowane wywodzące się z ziemiaństwa, burżuazji i inteligencji; jej celem była praca organiczna, a w dalszej przyszłości, w sprzyjających okolicznościach, walka narodu o niepodległość. Do Powstania „biali” przyłączyli się dopiero w połowie marca 1863 r.

Po ogłoszeniu w połowie października 1861 r. stanu wojennego w Królestwie Polskim ruch patriotyczno-narodowy stał się tajny. W październiku przywódcy różnych kół i ugrupowań „czerwonych” wybrali trzyosobowy Komitet Ruchu, nazwany też Miejskim (dla odróżnienia od Akademickiego, konspiracyjnej organizacji studenckiej związanej w 1860 r. przez Karola Majewskiego), jako centralny organ kierowniczy przygotowań powstańczych. Wiosną 1862 r. nastąpiło połączenie Komitetu Ruchu z Komitetem Akademickim, a w czerwcu 1862 r. ukonstytuował się Komitet Centralny Narodowy na czele z Jarosławem Dąbrowskim (aresztowanym w połowie sierpnia tego roku). Do wpływu w Komitecie doszły ugrupowania centrowe, które po odroczeniu terminu Powstania zajęły się głównie organizowaniem administracji narodowej.

Program i zasady organizacyjne władz narodowych Komitet określił w statucie z 16 czerwca 1862 r., opublikowanym w organie prasowym „Ruch” z 24 lipca oraz w instrukcjach uzupełniających. Statut, mający charakter ustawy zasadniczej, stawiał Organizacji Narodowej jako cel odzyskanie niepodległości Polski w granicach z 1771 r.

na drodze powstania powszechnego, równouprawnienie wszystkich jej mieszkańców i uwłaszczenie chłopów za odszkodowaniem dla właścicieli ze Skarbu Państwa.

Na czele Organizacji stał Komitet Centralny Narodowy. W jego skład pierwotnie miało wchodzić siedmiu członków, z których każdy powinien mieć po dwóch pomocników. W rzeczywistości Komitet składał się przeważnie z pięciu członków; jeden z nich pełnił funkcję naczelnika m. Warszawy. Liczba pomocników również nie była kompletna. Pracom przewodniczył jeden z członków, każdorazowo w tym celu powoływany. Komitet podejmował decyzje większością głosów. Miał władzę nieograniczoną. W określonych sytuacjach mógł zamieniać się w kolegium sądzące. W jego gestii pozostawało pięć wydziałów: Interesów m. Warszawy, Interesów Prowincji, Stosunków Zagranicznych, Policji oraz Skarbu. Po przyłączeniu się jesienią 1862 r. duchowieństwa rzymskokatolickiego do ruchu narodowego i po podporządkowaniu się utworzonej przez to duchowieństwo własnej organizacji Komitetowi Centralnemu powstała przy Komitecie Komisja Interesów Duchownych i Opieki nad Ludem. Komitet Centralny Narodowy obejmował swą władzą „byłe Królestwo Kongresowe”, prowincje: Litwę, Ruś, ziemie zaboru pruskiego i austriackiego oraz emigrację polską. Wymienione prowincje i emigracja miały wyłonić własne komitety, podporządkowane centralnej władzy narodowej.

Komitet pełnił funkcję rządu polskiego jako jedynie legalna władza naczelna w Polsce. W odezwie z 1 września 1862 r. ogłosił się prawowitym Rządem Narodowym Polski i dał wykładnię prawną swego legitymizmu. Miał własny organ prasowy „Ruch”, posługiwał się kancelarią. Do korespondencji używał blankietów z odpowiednimi nadrukami oraz pieczęci.

Po przeprowadzonej brance w nocy 15 stycznia 1863 r. Komitet w zmienionym składzie, pod naciskiem lewicy, podjął decyzję o rozpoczęciu walki 22 stycznia 1863 r. oraz uchwałę o powołaniu na dyktatora gen. Ludwika Mierosławskiego, który przebywał wówczas w Paryżu, a dyktaturę złożył już w końcu lutego 1863 r., po krótkim pobycie w Królestwie. 22 stycznia Komitet, już jako Tymczasowy Rząd Narodowy, wydał manifest wzywający naród do Powstania oraz ogłaszający równouprawnienie wszystkich obywateli i uwłaszczenie chłopów za odszkodowaniem właścicieli ze Skarbu Państwa, a także dwa oddzielne dekrety o uwłaszczeniu i nadaniu ziemi bezrolnym chłopom – uczestnikom Powstania. Dekrety te miały być realizowane w terenie przez władze narodowe cywilne i wojskowe.

W marcu 1863 r. do Powstania przyłączyli się „biali” i nastąpiła zaaranżowana przez nich krótkotrwała dyktatura gen. Mariana Langiewicza. Nowy dyktator w manifestie wydanym w Goszcy 10 marca ogłosił, że bierze na siebie „bezpośredni kierunek działań wojennych”, zarząd spraw cywilnych powierza zaś osobnemu Rządowi Narodowemu Cywilnemu, który będzie działał pod jego kontrolą. Rząd Cywilny miał składać się z czterech członków, będących zarazem dyrektorami czterech wydziałów: Wojny, Skarbu, Spraw Wewnętrznych i Spraw Zagranicznych. Rząd Tymczasowy w Warszawie, postawiony wobec faktu dokonanego, uznał dyktaturę Langiewicza, nie zaakceptował natomiast tworzonego w Krakowie Rządu Cywilnego. 19 marca 1863 r. Langiewicz, przekraczając granicę z Galicją, został aresztowany przez władze austriackie.

W skład nowo powołanego Rządu Tymczasowego, zwanego koalicyjnym, wszedł również przedstawiciel „białych” (Karol Ruprecht). Zreorganizowany rząd dzielił się na wydziały: Wojny, Skarbu, Spraw Zewnętrznych (stosunki z organizacjami narodowymi

w zaborach: austriackim i pruskim oraz z emigracją), Spraw Wewnętrznych i Prasy. Każda z wymienionych komórek kierowana była przez jednego z członków Rządu; składała się z kilku referentów i sekretarza. Do spraw Litwy i Rusi zostali powołani w Rządzie sekretarze. Sprawy zagraniczne powierzono przebywającemu w Paryżu ks. Władysławowi Czartoryskiemu, którego mianował swym pełnomocnikiem do spraw kontaktów z rządami europejskimi.

Struktura organizacyjna zapewniała ciągłość władzy Rządu Narodowego, pomimo że zmieniał on swój skład osobowy i polityczny charakter. Kierownictwo Powstania zorganizowało sprawnie funkcjonujące „państwo podziemne”. Rozbudowanie struktur Organizacji Narodowej miało na celu utworzenie gotowego aparatu państwowego, który mógłby zacząć normalnie funkcjonować w momencie odzyskania niepodległości. Temu zadaniu w znacznej mierze służył rozwój powstańczej sfragistyki. Instytucje i urzędy powstańcze wszystkich szczebli posiadały własne pieczęcie będące oznaką władzy, pozwalające na wydawanie rozkazów i zobowiązujące do ich wykonania. Dla wielu uczestników Powstania pieczęć była jedynym widocznym symbolem powstańczego rządu. Prawie wszystkie oficjalne druki Organizacji Narodowej posiadały odciski pieczęci; były to nie tylko urzędowe dokumenty, lecz także różnego rodzaju ulotki, kolportowane, rozdawane, rozsyłane czy rozklejane po ulicach.

„Umiarkowany” Rząd kwietniowy niebawem został obalony. 10 maja 1863 r. Tymczasowy Rząd Narodowy wydał dekret o zmianie swej nazwy na Rząd Narodowy oraz o zmianie pieczęci na trójherbową, na tarczy zwieńczonej koroną, z godłami Korony (Orzeł), Litwy (Pogoń) i Rusi (Archanioł Michał) i z napisem w otoku: „Rząd Narodowy, Wolność – Równość – Niepodległość”. Nowej pieczęci, przedstawiającej godło ówczesnego państwa polskiego i określającej jego program, Rząd używał aż do końca swego istnienia.

W maju i czerwcu doszło do kolejnych przewrotów. Od 23 maja do 10 czerwca 1863 r. władzę sprawował **Rząd Narodowy** tzw. *czerwonych prawników*, w którego skład wchodziłi głównie prawnicy i historycy prawa, m.in. Oskar Awejde, Franciszek Dobrowolski, Piotr Kobyłański, Stosław Łaguna. Rząd ten powołał w każdym powiecie i w Warszawie trybunały rewolucyjne do sądenia spraw politycznych

W połowie czerwca 1863 r. do władzy doszedł były członek dyrekcji „białych” Karol Majewski. Jego „koalicyjny” Rząd przeprowadził reorganizację wszystkich władz narodowych, w tym również własnej struktury. Praca w Rządzie była prowadzona nadal w wydziałach, których miało być teraz siedem: Spraw Wewnętrznych, Skarbu, Wojny, Policji, Prasy, Spraw Zagranicznych (kierował nim adw. Henryk Krajewski), Prowincji – do spraw Litwy i Rusi oraz zaborów austriackiego i pruskiego (wydział ostatni nie został zorganizowany). Naczelnik m. Warszawy do Rządu nie wszedł. Organizacja miejska Warszawy została podporządkowana Rządowi na zasadach przyjętych dla terenowych władz narodowych.

Zreorganizowana została kancelaria. Pieczęcią Rządu miały być opatrywane tylko oryginały postanowień. Rozporządzenia i dekrety Rządu ogłaszane drukiem, jako kopie, powinny być podcyfrowywane literami S. L. (*locum sigilli*) i mieć, w dowód autentyczności, pieczęć drukarni Rządu Narodowego. Rozporządzenia wydawane przez wydziały, opatrywane dotychczas pieczęcią wydziału i pieczęcią Rządu Narodowego, odtąd miały być potwierdzane pieczęcią wydziału i pieczęcią sekretarza Rządu.

17 października 1863 r. władzę naczelną narodową przejął Romuald Traugutt, jako kolejny dyktator. Rząd Traugutta dokonał reorganizacji zarządu (utrzymane zostały dotychczasowe wydziały; przywrócono także Wydział Policji); tryb urzędowania, ze względu na wzrastający terror, uproszczono, dokonano decentralizacji władzy. 10 kwietnia 1864 r. Traugutt został aresztowany; zorganizowano nowy, trzyosobowy rząd na czele z Bronisławem Brzezińskim. We wszystkich poczynaniach Rządu uczestniczył naczelnik miasta Warszawy Aleksander Waszkowski.

Po wygaśnięciu działań zbrojnych Powstania Rządowi temu przypadło w udziale załatwienie spraw likwidacyjnych administracji narodowej w kraju. Pełnomocnikiem – reprezentantem Rządu Narodowego poza granicami zaboru rosyjskiego Rząd Brzezińskiego mianował działacza emigracyjnego, przebywającego w Dreźnie, Jana Kurzybę. W końcu października 1864 r. prezes ostatniego Rządu Narodowego opuścił Warszawę. Pewne funkcje władzy naczelnej narodowej w kraju sprawował pozostający jeszcze na wolności naczelnik miasta Warszawy Waszkowski, który został aresztowany 19 grudnia 1864 r. Był to kres ponad dwuletnich rządów administracji narodowej, kierowanej najpierw przez Komitet Centralny, a następnie przez kilkakrotnie zmieniający się Rząd Narodowy Polski.

DOKUMENTACJA AKTOWA WŁADZ NARODOWYCH

Ze względu na konieczność konspiracji ograniczano do niezbędnego minimum wszelką dokumentację, a materiały świadczące o związkach z organizacją konspiracyjną były na bieżąco niszczone. Wydawano zarządzenia nakazujące posługiwanie się słowem pisanym tylko w wyjątkowej sytuacji, niewymienianie w pismach nazwisk i nazw miejscowych, posługiwanie się kryptonimami i pseudonimami. Wynikiem tego jest znikoma ilość zachowanych imiennych, rękopiśmiennych nominacji, raportów czy pokwitowań. Podpisy zastępowały pieczęcie znajdujące się na dokumentach. Zalecenie dotyczące niszczenia dokumentacji nie odnosiło się do pism okólnych czy propagandowych o dużym zasięgu, które szeroko kolportowano, ogłaszano w prasie tajnej lub wydawano w postaci druków ulotnych. Brak zachowanej dostatecznej liczby dokumentów naczelnich władz narodowych, jak i dokumentacji kancelaryjnej wojskowych i cywilnych władz terenowych, oraz ksiąg kancelaryjnych rejestrujących bieg pisma w registraturze, nie pozwala nawet w przybliżeniu określić stanu liczbowego wytworzonych materiałów aktowych. Znaczna część dokumentacji kancelaryjnej urzędów narodowych, przechowana wbrew zaleceniom, wpadła w ręce władz zaborczych, stanowiąc niejednokrotnie załączniki do akt spraw prowadzonych przeciwko uczestnikom Powstania. Część została uratowana przez funkcjonariuszy władz narodowych lub dowódców powstańczych i znalazła się w wielu archiwach, bibliotekach i muzeach oraz w zbiorach prywatnych w kraju i za granicą. Wiele dokumentów powstańczych uległo zagładzie we wrześniu 1939 r. i w czasie Powstania Warszawskiego.

Dziś większe zbiory ocalałej, szczątkowej dokumentacji władz narodowych okresu Powstania Styczniowego przechowywane są w: Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowym w Krakowie, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Muzeum Narodowym Wojska Polskiego (tu głównie ikonograficzne), Bibliotece Czarto-

ryskich w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Oddziału Krakowskiego PAN, Bibliotece Zakładu Ossolińskich we Wrocławiu, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, Bibliotece Polskiej w Paryżu (m.in. materiały Izby Obrachunkowej), w Fowley Court pod Londynem (Trauguttiana w zbiorach ks. Józefa Jarzębowskiego) oraz w archiwach i bibliotekach Moskwy, Petersburga, Wilna, Lwowa i Kijowa. Wiele dokumentów struktur Organizacji Narodowej szczebla prowincjonalnego przechowują archiwa państwowe.

Nieliczne dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego, od 22 stycznia 1863 r. – Tymczasowego Rządu Narodowego, a od 10 maja tego roku – Rządu Narodowego przechowywane są w Archiwum Głównym Akt Dawnych w zbiorze akt: *Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, 1861–1864*, tworząc jeden z jego najważniejszych działów. Są to głównie dokumenty luzem (małego formatu), sporadycznie bifolia czy broszurki. Dominują pisma okólne oraz dokumenty normatywne, które zachowały się w postaci druków ulotnych. Są też litografie z epoki. Niektóre z druków i oryginalnych rękopiśmiennych dokumentów papierowych lub spisanych na specjalnej bibułce oznaczone są znakiem wodnym i nadrukami kancelaryjno-urzędowymi (dla Rządu Narodowego papier produkowała fabryka w Jeziornie; w zbiorze występują papiery posiadające znak wodny przedstawiający na tarczy trójdzielnej zwieńczonej koroną jagiellońską herb odradzającego się państwa polskiego: z Orłem, Pogonią i Michałem Archaniołem oraz napisem w otoku: Rząd Narodowy Polski).

Jednym z najcenniejszych nabytych w latach 70. XX w. od prywatnego posiadacza jest pierwopis części II statutu Organizacji Narodowej, datowany 16 czerwca 1862 r., zawierający program i zasady Organizacji Narodowej. Zachowana część dotyczy struktury organizacyjnej i zakresu kompetencji ukonstytuowanego wówczas Komitetu Centralnego Narodowego i podległych mu władz terenowych¹.

W dalszej kolejności następują:

- drukowany okólnik Komitetu Centralnego Narodowego z 15 sierpnia 1862 r., zawierający program społeczno-polityczny w stosunku do chłopów oraz apel do włościan o zaufanie do „Rządu Polskiego” i kapłanów głoszących hasła wolnościowe²;
- rozkaz Komitetu Centralnego Narodowego *Do Naczelników Powiatu, Burmistrzów i Wójtów Gmin*, zabraniający tymże udzielania jakiegokolwiek pomocy przy brance. Dokument niedatowany (powstał najprawdopodobniej ok. 10 stycznia 1863 r.), opatrzony jest tuszową pieczęcią Komitetu Centralnego Narodowego³.

Powszechnie znanym dokumentem, wielokrotnie niegdyś publikowanym, także w podręcznikach szkolnych, jest odezwa Komitetu Centralnego Narodowego jako Tymczasowego Rządu Narodowego z 22 stycznia 1863 r., wzywająca cały naród polski do

¹ AGAD, ONPS, sygn. 1; oryg., rkp, 2 bifolia, 5 s.; liczne ubytki tekstu; w tej wersji niepublikowany; w dotychczas znanej wersji opublikowany w „Ruchu” nr 5 z 17 września 1862 r.; na tej podstawie w wydawnictwie: *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, t. 13, *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864*, pod red. E. Halicza, S. Kieniewicz, I. Millera, Wrocław 1968, s. 3–7; rękopis tej wersji przechowuje Biblioteka Czartoryskich (nr 5687); *facsimile* i opr. dokumentu – zob. F. Ramotowska, *Odnaleziony pierwopis części II statutu Organizacji Narodowej z r. 1862*, „*Studia Źródłoznawcze*” 1980, t. XXV, s. 145–161.

² AGAD, ONPS, sygn. 3; druk, 1 karta, 2 s.; publikacja: *Powstanie styczniowe*, t. 13, *Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864*, s. 12–13.

³ AGAD, ONPS, sygn. 5; litografia, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 29.

walki o wolność Ojczyzny, zawierająca obietnicę zrównania stanów, uwłaszczenia chłopów, apel do narodu moskiewskiego o włączenie się do walki z tyranią caratu. Na dokumencie pieczęć okrągła z napisem: „Organizacja Narodowa. Kom[itet] Pr[owincjonalny] Litewski” (można założyć, że ten egzemplarz odezwy rozpowszechniany był na ziemiach litewskich; poniżej właściwego tekstu znajduje się adnotacja drukiem, że Komitet Prowincjonalny Litewski ręczy za zgodność z oryginałem)⁴.

Kolejne dokumenty to:

- odezwa Komitetu Centralnego jako Rządu Narodowego, wydana w Warszawie 31 marca 1863 r., przypominająca o dekreście dotyczącym uwłaszczenia włościan i zobowiązująca właścicieli dóbr do ścisłego przestrzegania jego postanowień, opatrzona pieczęcią tuszową: „Komitet Centralny Narodowy”⁵;

- odezwa Rządu Narodowego do Polaków w moskiewskiej służbie, z 10 kwietnia 1863 r. w Warszawie, wzywająca Polaków do opuszczenia szeregów wojska rosyjskiego i wstąpienia do wojska powstańczego; na dokumencie pieczęć tuszowa: „Rząd Narodowy. Równość. Wolność. Niepodległość”⁶;

- *Złota Hramota do Wiejskiego Ludu*, czyli dekret wzywający lud Podola, Wołynia i Ukrainy do Powstania i ogłaszający uwłaszczenie chłopów na tych terenach, z 31 marca/12 kwietnia 1863 r. w Warszawie; jest to tzw. wersja B, stanowiąca wariant samowolnie zmodyfikowany przez Mariana Sokołowskiego, komisarza rządowego na Ruś, który został z tego powodu zdymisjonowany⁷;

- odezwa Komitetu Centralnego jako Rządu Narodowego wzywająca naród do dalszej walki o niepodległość, w odpowiedzi na ogłoszoną w „Dzienniku Powszechnym” carską amnestię, 12 kwietnia 1863 r., Warszawa, pieczęć tuszowa: „Komitet Centralny Narodowy”⁸;

- postanowienie Rządu Narodowego zakazujące wójtom gmin wykonywania rozporządzenia „wszelkich władz najezdniczych”, składania tym władzom raportów o wypadkach politycznych na ich terenie; dekret o odpowiedzialności karnej za donoszenie władzom carskim o przemarszach i miejscach pobytu wojsk narodowych, 16 lipca 1863, Warszawa, pieczęć tuszowa: „Drukarnia Rządu Narodowego” (zgodnie z zaleceniami o uwiarygadnianiu druków Rządu taką właśnie pieczęcią)⁹;

- dekret o przejęciu przez Rząd Narodowy majoratów carskich dygnitarzy z nakazem wpłacania wszystkich dochodów z tych dóbr do kas narodowych, 17 lipca 1863, Warszawa, pieczęć tuszowa: „Drukarnia Rządu Narodowego”¹⁰;

- odezwa *Rząd Narodowy do Narodu*, zapowiadająca kontynuowanie walki oraz powołanie wszystkich obywateli „do powszechnego, a stanowczego za Ojczyznę boju”;

⁴ AGAD, ONPS, sygn. 6; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 39.

⁵ AGAD, ONPS, sygn. 10; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 80–81.

⁶ AGAD, ONPS, sygn. 11; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 91.

⁷ AGAD, ONPS, sygn. 12; druk, pagina fracta, arkusze ozdobiony winiętą, w zwieńczeniu postać Archaniola Michała, patrona ziem ruskich; 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 9–98 (w wydawnictwie publikowana zarówno wersja A, jak i wersja B).

⁸ AGAD, ONPS, sygn. 13; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 99.

⁹ AGAD, ONPS, sygn. 21; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 187 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Narodowej).

¹⁰ AGAD, ONPS, sygn. 22, druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 188.

wzywająca naród do wytrwałości i ofiarności w walce z caratem o wyzwolenie Ojczyzny w granicach z 1772 r., 31 lipca 1863, Warszawa, pieczęć tuszowa: „Rząd Narodowy. Równość. Wolność. Niepodległość”¹¹;

- odezwa *Rząd Narodowy Polski do ludów i rządów Europy*, z 31 lipca 1863 r. w Warszawie, wzywająca do uznania prawa Polski do niepodległości oraz zawierająca apel o zaprzestanie popierania Rosji przez rządy europejskie, pieczęć tuszowa: „Rząd Narodowy. Równość. Wolność. Niepodległość”¹²;

- ogłoszenie Rządu Narodowego o reorganizacji administracji narodowej w Warszawie i całym kraju oraz o obsadzeniu różnych funkcji w ostatnim czasie wakujących, 12 listopada 1863 r., Warszawa, pieczęć: „Drukarnia Rządu Narodowego”¹³;

- postanowienie Rządu Narodowego odnośnie do organizacji, kompetencji i procedury Sądu Doraźnego miasta stołecznego Warszawy, z 21 listopada 1863 r., pieczęć: „Rząd Narodowy. Równość. Wolność. Niepodległość”¹⁴;

- odezwa *Rząd Narodowy do Ludu Polskiego* z 1 stycznia 1864 r. uzasadniająca cele walki narodu polskiego z caratem i wzywająca do jej kontynuowania¹⁵;

- dekret Rządu Narodowego w sprawie płacenia podatków rządowi zaborczemu, rekwizycji i strat poniesionych przez społeczeństwo polskie w czasie działań powstańczych oraz o odszkodowaniu dla osób, które poniosły straty materialne na skutek represji zaborczych, 19 stycznia 1864, Warszawa, pieczęć: „Drukarnia Rządu Narodowego”¹⁶.

Ostatnim rozporządzeniem okólnym Rządu Narodowego w zbiorach AGAD jest odezwa *Rząd Narodowy do narodu* w rocznicę manifestu styczniowego, 22 stycznia 1864, Warszawa, pieczęć: „Sekretarz Rządu Narodowego”¹⁷. W odróżnieniu od większości pozostałych jest to rękopis, na którym znajduje się interesująca adnotacja: „Zrobić kopię – oddać do drukarni i robotę tak pospieszyć by d. 22 stycznia (...) nakładem przynajmniej po paręset egzemplarzy wysłać zaraz po wydrukowaniu”.

Oprócz dokumentów omówionych powyżej na uwagę zasługują również dwie odezwy Mariana Langiewicza, drugiego dyktatora Powstania, oraz rozkazy wydawane przez Wydział Wojny Komitetu Centralnego Narodowego jako Rządu Narodowego, a następnie Rządu Narodowego. Odezwy Langiewicza pochodzą z marca 1863 r. Pierwsza z nich została wydana w Kwaterze Głównej w Goszczy 10 marca 1863 r., a jej treść zawiera uzasadnienie wprowadzenia dyktatury, potwierdzenie zasad programowych z 22 stycznia 1863 r., wezwanie do broni oraz zapowiada ustanowienie Rządu Cywil-

¹¹ AGAD, ONPS, sygn. 23; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 190–192.

¹² AGAD, ONPS, sygn. 24, druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 192–193.

¹³ AGAD, ONPS, sygn. 29; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 266 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Narodowej, Teki Mielezski; dokument ze zbiorów AGAD wówczas nieznanymi).

¹⁴ AGAD, ONPS, sygn. 30; oryg., rkps, bifolium, 4 s.; publikacja: *ibidem*, s. 270–272.

¹⁵ AGAD, ONPS, sygn. 33; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 300–303 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Narodowej; dokument ze zbiorów AGAD wówczas nieznanymi).

¹⁶ AGAD, ONPS, sygn. 35; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 305–307 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej).

¹⁷ AGAD, ONPS, sygn. 36; oryg., rkps, 1 karta (2 s.); publikacja: *ibidem*, s. 300–303.

nego. Na dokumencie wyciśnięta tuszowa pieczęć: „Marian Langiewicz. Dyktator”¹⁸. Druga odezwa datowana jest: 10/12 marca 1863 r. w Kwaterze Głównej w Sosnowce. Langiewicz ogłosił w niej zasady organizacji i zakres działania Rządu Narodowego Cywilnego. W nagłówku dokumentu znajdują się połączone pieczęcie Korony i Litwy zwieńczone koroną; poniżej drukowany podpis: „M. Langiewicz, Sekretarz Jeneralny, w zastępstwie sekretarz prywatny Walery Tomczyński”¹⁹.

Niezwykle ważną rolę w Organizacji Narodowej okresu Powstania Styczniowego odgrywały struktury wojskowe. W styczniu 1863 r., w związku z decyzją o rozpoczęciu Powstania, Komitet Centralny mianował wojewódzkich naczelników wojskowych, którym podporządkował terenowe władze cywilne. Naczelnicy wojskowi województw i powiatów oraz dowódcy oddziałów zostali zobowiązani m.in. do realizowania, z rozpoczęciem działań zbrojnych, dekretów uwłaszczenia z 22 stycznia 1863 r. oraz do likwidacji w terenie wszystkich urzędów zaborczych i zaprowadzenia administracji narodowej od szczybla wojewódzkiego aż do gmin.

Wzajemne stosunki między władzami cywilnymi i wojskowymi regulował dekret Rządu Narodowego z 23 czerwca 1863 r. Pośrednikiem między tymi władzami byli organizatorowie sił zbrojnych narodowych w województwach, powiatach i okręgach, a arbitrami – komisarze wojskowi z ramienia Rządu Narodowego. Do obowiązków organizatorów należało w szczególności przeprowadzenie wraz z władzami cywilnymi poboru wojskowego i organizowanie oddziałów powstańczych.

Funkcje komisarzy wojskowych zostały określone w oddzielnym dekrete Rządu Narodowego z 22 czerwca 1863 r. Ze swych czynności komisarze wojskowi mieli składać Rządowi Narodowemu raporty co dziesięć dni (oprócz raportów nadzwyczajnych).

Dekret Rządu z 14 października 1863 r. i przepisy uzupełniające z tejże daty likwidowały urzędy wojewódzkich komisarzy rządowych, naczelników cywilnych i organizatorów wojskowych, a ich atrybucje i obowiązki scalały w jednym urzędzie – komisarza pełnomocnego o nieograniczonej władzy cywilnej, który zobowiązany został także do zaopatrywania oddziałów powstańczych stosownie do rozkazów wojskowych. 15 grudnia 1863 r. Rząd Narodowy wydał dekret o reorganizacji wojsk narodowych. Dekret zniósł dotychczasowy terytorialny podział wojsk narodowych na województwa i oddziały oraz stanowiska naczelników wojskowych województw i wprowadzał w armii narodowej strukturę ściśle wojskową. Odtąd armia miała się dzielić na cztery korpusy, a te w formacji piechoty na: dywizje, pułki, bataliony i kompanie, zaś w formacji jazdy na dywizje, pułki i szwadrony; nazwy naczelników wojskowych i oddziałów zastąpiono tytułami odpowiedzialnych jednostek wojskowych; wprowadzono też ścisłą hierarchię wojskową.

Nieliczne rozkazy i nominacje Wydziału Wojny Rządu Narodowego zachowane w aktach Organizacji Narodowej pochodzą z okresu: kwiecień 1863 r. – luty 1864 r. Są to:

- *Rozkaz dzienny do wojsk powstańczych nr 1*, z 16 kwietnia 1863 r., zawierający polecenie sporządzenia według załączonych formularzy nr 1 i 2 wykazów oficerów w oddziałach

¹⁸ AGAD, ONPS, sygn. 8; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 61–62 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Narodowej i Biblioteki Jagiellońskiej; dokument ze zbiorów AGAD wówczas nieznan).

¹⁹ AGAD, ONPS, sygn. 9; druk, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 62 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej; dokument ze zbiorów AGAD wówczas nieznan).

i województwach oraz stanu oddziałów, ponadto sprawy dotyczące przebywania kobiet w oddziałach, nominacje itp. Na dokumencie pieczęć: „Komitet Centralny Narodowy”²⁰.

- *Rozkaz dzienny do wojsk powstańczych nr 2*, z 20 kwietnia 1863 r., zawierający nominacje na wyższe stopnie oficerskie i stanowiska, pieczęć: „Komitet Centralny Narodowy”²¹.

- *Rozkaz dzienny do wojsk powstańczych nr 3*, z 4 maja 1863 r., nakazujący naczelnikom sił zbrojnych przedstawienie list osób „do mianowania na wyższe stopnie oraz zawierający nominacje, pieczęć: „Komitet Centralny Narodowy”²².

- *Instrukcja dla formowania powiatami wojska polskiego*, z 16 czerwca 1863 r., pieczęć: „Drukarnia Rządu Narodowego”²³.

- *Instrukcja dla formowania partyzanckich oddziałów pieszych*, z 19 czerwca 1863 r., pieczęć: „Drukarnia Rządu Narodowego”²⁴.

- *Rozkaz dzienny do wojsk powstańczych nr 12* z 14 września 1863 r., dotyczący spraw organizacji służby, dyscypliny, zwolnień, nominacji itp., pieczęć: „Drukarnia Rządu Narodowego”²⁵.

- *Rozkaz do wojsk narodowych nr 13*, z 11 grudnia 1863 r. Jest to wyciąg z okólnika rozesłanego naczelnikom sił zbrojnych województw 28 listopada 1863 r., dotyczący spraw organizacyjnych, wydanych wyroków, nominacji itp.²⁶

Wśród zachowanych materiałów Rządu Narodowego znajdują się jedynie trzy dokumenty będące rękopisami adresowanymi do konkretnych osób. Są to dwa listy z Wydziału Wojny: *Do porucznika wojsk powstańczych Jacobi*, z 25 września 1863 r., będący podziękowaniem za raport informacyjny o „rozprzężeniu i niekarność” w oddziałach Edmunda Taczanowskiego i za odznaczenie się Pawła Jacobiego w bitwie pod Kruszyną, podcyfrowany pieczęcią tuszową Sekretarza Rządu Narodowego²⁷ oraz *Do pułkownika Jabłonowskiego* (w rzeczywistości Bolesława Dłuskiego), z 1 lutego 1864 r., zawierający jego nominację na naczelnika sił zbrojnych woj. wileńskiego i kowieńskiego, pieczęć: „Rząd Narodowy. Równość. Wolność. Niepodległość” i „Rząd Narodowy. Wydział Wojny”²⁸. Ponadto dokument z kancelarii Komitetu Centralnego Narodowego. Komisji Interesów Duchownych i Opieki nad Ludem – prośba do jednego z biskupów (praw-

²⁰ AGAD, ONPS, sygn. 14; rkps, litografia, 1 karta + bifolium (schematy); publikacja: *Powstanie styczniowe, t. 18, Dokumenty Wydziału Wojny Rządu Narodowego 1863–1864*, s. 3–4.

²¹ AGAD, ONPS, sygn. 17; rkps, litografia, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 5.

²² AGAD, ONPS, sygn. 18; rkps, litografia, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 5–6.

²³ AGAD, ONPS, sygn. 19, druk, 8 s. (1 egzemplarz); w zbiorach AGAD zachowało się kilka egzemplarzy instrukcji; publikacja: *ibidem*, s. 49–53 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej i Biblioteki Kórnickiej; dokument ze zbiorów AGAD wówczas nieznan).

²⁴ AGAD, ONPS, sygn. 20; druk, składka w formie broszurki (10 s.); publikacja: *ibidem*, s. 57–65 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Narodowej, tekst dokumentu znajdującego się w AGAD określony jako wersja pierwotna, podstawa poprawionego wydania „Instrukcji”).

²⁵ AGAD, ONPS, sygn. 25; rkps, litografia, 1 karta (2 s.); publikacja: *ibidem*, s. 17–20

²⁶ AGAD, ONPS, sygn. 31; druk, 1 karta (2 s.); publikacja: *ibidem*, s. 20–23 (w wydawnictwie publikowany dokument znajdujący się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej; dokument ze zbiorów AGAD wówczas nieznan).

²⁷ AGAD, ONPS, sygn. 27; oryg., rkps, bifolium; publikacja: *ibidem*, s. 168.

²⁸ AGAD, ONPS, sygn. 37; oryg., rkps, 1 karta; publikacja: *ibidem*, s. 208.

dopodobnie Jana Michała Marszewskiego, bpa kalisko-kujawskiego), aby nie potępiał ruchu narodowego, datowana na 5 stycznia 1863 r. w Warszawie; na dokumencie pieczęcie Komitetu Centralnego Narodowego: „Równość, Wolność, Niepodległość” oraz „Komitet Centralny Narodowy”²⁹.

W niniejszym krótkim omówieniu zostały przedstawione przede wszystkim dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego – Rządu Narodowego mające charakter obiegowy czy propagandowy, o szerokim zasięgu oddziaływania: okólniki, dekrety, odezwy, rozkazy; wzmiankowano jedynie o najważniejszej korespondencji (której *nota bene* zachowało się niewiele). Prezentowane materiały pochodzą głównie ze zbioru akt przejętych z Muzeum Narodowego (m.in. z Tek Gembarzewskiego), z nabytków, od osób prywatnych (jako dary), głównie z okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz z dissolutów przejętych z archiwum KC PZPR; są tu również materiały rewindykowane z b. ZSRR.

Pominięto materiały wytworzone przez urzędy podporządkowane centralnej władzy narodowej, działające w prowincjach i na emigracji oraz zakwalifikowane już w AGAD do grup tematycznych lub formalnych. Akta te, zgromadzone w pozostałych działach zbioru: *Organizacja Narodowa Powstania Styczniowego, 1861–1864* (m.in. Naczelnik m. Warszawy; Naczelnik Policji Narodowej m. Warszawy; Naczelnik m. Wilna; Naczelnik m. Krakowa; Naczelnik obwodu rzeszowskiego. Wydział obwodowy rzeszowski; Miscellanea Galicyjskie; Prowincjonalne władze Powstania Styczniowego; Prasa powstańcza; Odezwy, pisma ulotne) stanowią równie cenny i unikatowy materiał, posiadający ogromną wartość historyczną choćby ze względu na szczątkowość zachowania materiałów.

²⁹ AGAD, ONPS, sygn. 4; oryg., rkp, 1 karta, s. 2; publikacja: *Powstanie styczniowe, t. 13, Dokumenty Komitetu Centralnego Narodowego i Rządu Narodowego 1862–1864*, s. 32–33.